

HÁSKÓLI ÍSLANDS

Hugvísindasvið

Hinn hins

*Um draugagang sjálfsveturumótunar
hjá Levinas, Derrida og Butler*

Ritgerð til BA-prófs í heimspeki

Fylkir Birgisson

Maí 2014

Háskóli Íslands
Hugvísindasvið
Heimspekideild

Hinn hins

*Um draugagang sjálfsveturumótunar
hjá Levinas, Derrida og Butler*

Ritgerð til BA-prófs í heimspeki

Fylkir Birgisson
Kt.: 130487-6029

Leiðbeinandi: Björn Þorsteinsson
Maí 2014

Ágrip

Meginviðfangsefni þessarar ritgerðar er að gera grein fyrir kenningum franska heimspekingsins Emmanuels Levinas (1906-1995) á sviði fyrirbærafræði um mannleg samskipti einstaklinga, með sérstakri áherslu á *Hinn*, sem Levinas setti fram í bók sinni *Heild og óendanleiki* frá árinu 1961.

Fyrirbærafræði Levinas leitast við að lýsa uppruna sjálfsvverunnar. Í því sambandi gegnir hugmyndin um samfundinn augliti-til-auglitis við *Hinn* lykilhlutverki. Í þessum samfundi verður sjálfsvoran siðfræðilega ábyrg gagnvart hinum. Samkvæmt Levinas er sjálfsvoran upprunalega í slíkum samhuglægum tengslum, áður en hægt er að skilgreina huglægni hennar. Levinas kallar þessi tengsl hina einu sönnu heimspeki, eða *siðfræði*. Veruleikinn er hins vegar undirlagður af þeiri frumspeki er nefnist verufræði, sem að mati Levinas er heimspeki *ofbeldis* og *valds*. Þar er komin skýringin á titli bókar Levinas, en *heildin* táknað hin verufræðilegu tengsl á meðan *óendanleikinn* táknað hin siðfræðilegu tengsl – og þar með *andlitið* og *Hinn*. Heimspeki Levinas er viðfangsefni fyrsta hluta ritgerðarinnar.

Í öðrum hluta er tekin fyrir gagnrýni franska heimspekingsins Jacques Derrida (1930-2004) á hendur Levinas. Derrida bendir á óumflýjanleika þess veruleika sem Levinas vill komast út úr. Sjálfsvoran er mynduð í heimi óræðrar merkingar. Orðræða Levinas er bundin hefð og sú hefð hefur *tvíræða* merkingu, og af þeim sökum verður merkingin ávallt óáþreifanleg. Með öðrum orðum er ómögulegt að gera grein fyrir óendanleika sjálfsvverunnar án tillits til endanleika hennar, þar sem hvort um sig útskýrir tilurð hvors annars.

Í þriðja hluta ritgerðarinnar er leitað til bandaríska heimspekingsins Judith Butler og skoðað hvort – og þá hvernig – *Hinn* (samkvæmt Levinas) geti tileinkað sér orðræðu í heimi óræðrar merkingar (í anda Derrida), sem gerir honum kleift að fást við samfélagið og lifa lífvænlegu lífi. Í því skyni verða tengsl verufræði og pólitíkur skoðuð.

Efnisyfirlit

1. Inngangur	3
2. Hin „fyrsta“ heimspeki	7
Siðfræði.....	8
Hinn	10
3. Margræðni	11
Skilafrestur, afbygging og ummerki	13
Þar sem leikvöllur mætir vígvelli	15
Andltið.....	17
Vitjunarfræði.....	18
4. Pólitík félagsverunnar.....	19
Pólítisk endurvinnsla: truflanir og rof	20
Draugagangur	23
5. Lokaorð.....	25
Heimildaskrá.....	28

1. Inngangur

Í riti sínu *Fyrirbærafræði skynjunarinnar* (1945) víkur franski heimspekingurinn Maurice Merleau-Ponty (1908–1961) að því hvað fyrirbærafræði er og fyrir hvað hún stendur, en viðurkennir jafnframt að aldrei verði hægt að útlista hana á fullnægjandi hátt. Merleau-Ponty segir:

Fyrirbærafræði fjallar um eðli [*essences*] og samkvæmt henni eru öll vandamál fólgin í því að skilgreina eðli, til dæmis eðli skynjunarinnar og eðli vitundarinnar. En fyrirbærafræði er einnig heimspeki sem færir eðli fyrirbæranna að nýju yfir í tilveru þeirra og telur að ekki sé unnt að skilja manninn og heiminn nema í ljósi „staðveru“ [„*facticité*“] þeirra.¹

Staðvera fyrirbæra er einfaldlega umhverfið sem mótandi afl, hvort sem það er tungumál eða ritmál, vinir eða óvinir, skóli eða fjölskylda o.s.frv. Tilraunir til að komast út fyrir birtinguna hafa öðru fremur einkennt sögu fyrirbærafræðinnar og fyrir Merleau-Ponty er hlutverk fyrirbærafræðinga að „endurheimta hin einlægu tengsl mannsins við heiminn“.²

Fyrir Merleau-Ponty er heimurinn til áður en mannfólkis verður vart við hann; hann er ávallt hér og nú. „Allt sem ég veit um heiminn,“ segir Merleau-Ponty, „hvílir á eigin viðhorfum eða upplifun af heiminum“ og án þeirra eru vísindin ekkert. Vísindin voru sköpuð af okkur en þau hafa líka mótandi áhrif á viðhorf okkar og upplifanir. Manneskjan er ekki neitt af því sem útskýringar vísinda eða annarrar orðræðu segja um hana. Fyrirbærafræðin gengur ekki út á að útskýra; hún snýst um að lýsa „upplifun okkar eins og hún er“.³ Tilvera mannverunnar er ekki til komin vegna einhvers sem kom á undan henni. Það er öllu heldur *tilvera míni* sem beinist að og heldur uppi umhverfi mínu og þannig fær sú hefð tilveru fyrir mína atbeina.⁴ Það er ekki til mannleg hegðun sem opinberar einhvern innri sannleika, heldur aðeins það að við erum sjálfsvetur helgaðar heiminum; heimi sem er undirlagður af vísindum, hefð og venju – en jafnframt heimi þar sem sjálfsvetur öðlast þekkingu á sjálfri sér.⁵

¹ Maurice Merleau-Ponty. „Formáli að *Fyrirbærafræði skynjunarinnar*,“ þýð. Björn Þorsteinsson, Jón Laxdal Halldórsson og Páll Skúlason. *Hugur* 20 (2008), s. 113.

² Sama stað.

³ Sama stað.

⁴ Sama rit, 114-115.

⁵ Sama rit, 116.

Af þessu má ráða, samkvæmt Merleau-Ponty, að það sem er „hér og nú“ er það sem *það* er í sjálfu sér. Til að skilja hvað Merleau-Ponty á við er vert að skoða gagnrýni hans á samlanda sinn, franska heimspekinginn René Descartes.

Descartes hélt því fram að hugsun (eða „ég hugsa“, *cogito*) ein og sér væri sönnun þess að sjálfsvoran sé til. Ég get hugsað um tilvist mína; ég er sjálfsvera sem hugsar. Merleau-Ponty segir þvert á móti að hin sanna hugsun viðurkenni sjálfa hugsun sjálfsvverunnar og uppgötvi sig um leið sem sjálfsv eru *i heiminum*. Með öðrum orðum erum við óaðskiljanleg heiminum; við erum sjálfsvetur með líkama og sál. Þó að Merleau-Ponty telji brýnt að losna úr viðjum þess hugsanagangs sem styðst við slík „sannindi“ af meiði þeirrar hughygju sem Descartes beitir, telur hann einnig að ekki eigi að snúa baki við heimspekihefðinni heldur endurskoða þá máttarstólpa sanninda og þekkingar sem við reiðum okkur á.⁶

Merleau-Ponty er þannig þeirrar skoðunar að ástæðulaust sé að finna einhvern greinarmun á hinu raunverulega og hinu ímyndaða. Fyrirbærafræðin er til þess fallin að lýsa skynjun okkar á heiminum – og hvort sú skynjun eigi sér stað er í raun engin spurning, því „heimurinn er það sem við skynjum“.⁷ Þannig er sameining hug- og hluthygjunnar „í hugtaki sínu um heiminn eða rökvísina“ helsti ávinningur fyrirbærafræðinnar. Með rökvísi á Merleau-Ponty við skörun sjónarhorna og samfléttun skynjana sem staðfesta hver aðra í skurðpunktí og geta af sér merkingu.⁸ Það eru raunar hvorki vandamál né lausnir. Heimurinn er hafinn yfir allar lausnir. Enda segir Merleau-Ponty að iðkun heimspeki feli einfaldlega í sér að „læra upp á nýtt að sjá heiminn“.⁹

Það má til sanns vegar færa að franski heimspekingurinn Emmanuel Levinas (1906-1995) hafi iðkað heimspeki á þann háttinn, að sjá heiminn upp á nýtt. Að vísu vildi Levinas meina að vestræn heimspekihefð hefði ætíð staðið í vegi fyrir þeirri sýn. Samkvæmt Levinas er veruleikinn myndaður af *heild* í krafti verufræðinnar sem fyrstu heimspeki. Einkenni hennar er frelsið, sem gerir fólk kleift að *heilda*; þ.e. að skilgreina veruna. Slík háttsemi vanvirðir *óendanleikann* sem býr í hverju og einu okkar. Það er þessi óendanleiki sem fyrirbærafræði Levinas leitast við að lýsa. Hann táknað uppruna sjálfsvverunnar. Í því skyni gegnir hugmynd Levinas um samfundinn augliti-til-auglitis við *Hinn* lykilhlutverki. Í þessum samfundi verður fólk siðfræðilega ábyrgt gagnvart hvoru öðru. Tilskipanir og beiðnir andlitsins eru öðru fremur það sem gerir sambandið

⁶ Sama rit, 118-119.

⁷ Sama rit, 121.

⁸ Sama rit, 124.

⁹ Sama rit, 125.

að veruleika, því í þeim felst að kallað er á hinn og hinum svarað. Samkvæmt Levinas er sjálfsvoran upprunalega í slíkum samhuglægum tengslum, áður en hægt er að skilgreina huglægni hennar. Levinas kallar þessi tengsl hina einu sönnu heimspeki – eða *siðfræði*. Með öðrum orðum leitast fyrirbærafræði Levinas við að gera grein fyrir þeim óendanleika sem býr í andliti *Hins*, og er vanvirtur af þeirri *heild* sem ríkir í veruleikanum. Veruleikinn er undirlagður af þeirri frumspeki er nefnist verufræði, sem að mati Levinas er heimspeki *ofbeldis* og *valds*. Þessu þarf að breyta og til þess þarf sjálfsvoran að hverfa aftur til upprunans og sjá hvernig hún öðlaðist tilvist – en það er mögulegt í samfundinum augliti-til-auglitis við *Hinn*.¹⁰ Í þessum samfundi er hin eina sanna heimspeki – siðfræðin – staðsett.

Levinas neitar þeim heimi sem ríkir undir frumspeki verunnar, en það hefur þær afleiðingar að hann fer hættulega nærrí þeirri tvíhyggju sem hann upphaflega gagnrýnir í aðskilnaði heildar og óendanleika, með því að skipa óendanleikanum ofar þeim endanleika er ríkir í heildinni. Með öðrum orðum skipar hann samfundinum æðri sess en öðrum tengslum sem myndast í samfélaginu. Af þessu hlýst, í kenningu hans, skortur á almennilegri samfélagsrýni og greinargerð fyrir því hvernig hægt er að fást við mannleg samskipti innan þess veruleika sem er „hér og nú“. Kenningum Levinas um mannlegt samband verða gerð skil í fyrri hluta þessarar ritgerðar en einnig verður útlistuð gagnrýni franska heimspekingsins Jacques Derrida á þær.

Í grein sinni „Ofbeldi og frumspeki“ („Violence et métaphysique“) gagnrýnir Derrida þá orðræðu sem Levinas býr til fyrir siðfræðina. Levinas reynir að gera siðfræðinni sem fyrstu heimspeki skil. Að mati Derrida fellur hún óhjákvæmilega innan heildar vegna þess að um leið og einhverju á að gera skil – eins og Levinas kemur sjálfur inn á – þá er sú skilgreining fallin undir verufræðina. Derrida afþyggir með þessum hætti ýmis hugtök sem Levinas notar í kenningum sínum og sýnir fram á tvíræðnina sem býr í öllu. Veruleikinn er undirorpinn sögu og tíma, hefðum og venjum, kvíum og skilgreiningum sem ekki verður umflúið ef gera á grein fyrir einhverju. Í seinni hluta ritgerðarinnar verður kenningum Derrida um vitjunarfæðina (e. *hauntology*) gerð skil, en hún er í nokkuð einföldum skilningi fræði þess sem leitar á okkur. Það eru alltaf einhverjar vofur að leita á okkur úr fortíðinni, vofur sem endurmynda nútíðina í

¹⁰ Hinn (*the Other* eða *l'Autre*) er vísun í hinn einstaklinginn andspænis mér. Einnig talar Levinas um hinn (e. *the other* eða *un autre*) og nær það yfir allt sem er hinn. Hinn býður mér að kalla á sig og svara sér, og opnar heim þar sem sérstæður annarleiki hans kemur í ljós.

sífellu án þess þó að gefa henni og veruleikanum endanlega merkingu, því framtíðin er ókomin. Veruleikinn er undirorpinn tvíræðni og þannig ávallt *yfirvofandi*.

Með þessu móti vill Derrida sýna fram á óáþreifanleika merkingar, á meðan Levinas reynir að finna merkingu í óendanleika *Hins*. Levinas vill opna leið að upphafinu þar sem sjálfsveran er „hrein“. Hérna má strax sjá að Merleau-Ponty tengist hvorugum, þótt andstæðir pólar myndist. Bæði er ekki til hrein vera fyrir Merleau-Ponty, né óáþreifanleg merking, en við ööllumst þekkingu á sjálfum okkur sem sjálfsverur helgaðar heiminum. Derrida sýnir öllu heldur fram á óáþreifanleika merkingar í veruleika sem er og verður aldrei hreinn, heldur undirorpinn lögmálum mengunar.

ENN skortir þó greinargerð fyrir því hvernig sjálfsverumótun eigi sér stað innan verufræðilegs og pólitíks sambands. Hvort sem merking er áþreifanleg eða óáþreifanleg, er móturn bæði eflandi og kúgandi. Ekki sitja allir við sama borð. Þessir þættir móturnar hafa verið bandarískra heimspekingnum Judith Butler lengi hugleiknir. Árið 2012 veitti Butler hinum svokölluðu Adorno-verðlaunum viðtöku, en við það tilefni flutti hún erindi um það hvort hægt væri að lifa góðu lífi í slæmu lífi. Í erindi sínu sagði hún meðal annars:

Spurningin um það hvað við getum kallað siðferði í dag rennur saman við spurninguna um skipan heimsins [...] við gætum jafnvel sagt að leitin að hinu góða lífi sé leitin að hinni réttu gerð pólitíkur, ef slík rétt gerð pólitíkur liggur innan þess sviðs sem hægt er að koma í kring í dag.¹¹

Undir lok þessarar ritgerðar verður í þessu ljósi athugað hvernig *Hinn* og andlitið virka í pólitískum og félagslegum veruleika; hvort á þeim hugtökum megi einmitt reisa einhvers konar rétta gerð pólitíkur sem þarf til að lifa góðu lífi. Í því skyni verða hugmyndir Butler um hvernig alls kyns truflanir og fram-í-grip móta sjálfsveruna skoðaðar – og hvort hægt sé að tileinka sér aðferð, eða pólitík, til að leika og fara með þessar truflanir, í eigin þágu og annarra. Spurt verður: hvernig orðræðu *aetti* *Hinn* að tileinka sér, til að lifa góðu lífi, í verufræðilegum og pólitískum heimi óáþreifanlegrar merkingar?

¹¹ Judith Butler, „Can One Lead a Good Life In a Bad Life?“ *Radical Philosophy*. Adorno Prize Lecture, 11. september 2012. Birt í nóv/des 2012.

Ég málaði andlit á vegg
í afskekktu húsi.
Það var andlit hins þreytta og sjúka
og einmana manns.
Og það horfði frá múrgráum veggnum
út í mjólkurhvitt ljósið
eitt andartak.
Það var andlit míni sjálfs,
en þið sáuð það aldrei,
því ég málaði yfir það.
- Steinn Steinarr

2. Hin „fyrsta“ heimspeki

Heimspekin hefur frá örófi alda reynt að gera grein fyrir sambandi manneskjunnar við sjálfa sig og veruleikann. Frumspekin segir okkur frá þessu sambandi og er óþreytandi í leit sinni að endanlegum sannleika. Verufræðin tekur svo við og spyr hvað *sé* til; og hrindir þannig af stað atburðarás *logosins*.¹² Þannig er gengið enn lengra og spurt af hvaða tegund það er, sem *er* til, og hvernig ólíkar tegundir tengjast hvor annarri. Verufræðin getur þannig verið ansi tilkomumikil í rannsókn sinni á veruleikanum. Skilgreiningar á hinu og þessu koma í hrönnum; og fyrir vikið skapast sú tvíræða staða að um leið og losað er um ákveðna fjötra er hert á öðrum fjötrum. Þekkingarfræðin segir til um möguleika sambandsins og siðfræðin veltir vöngum yfir því hvernig sambandið, eða það sem er, *aetti* að vera. Svo koma stöðugt til nýjar fræðigreinar sem fjalla um ólíka þætti þessa sambands. Til að mynda má segja að allt innan hugvísinda og félagsvísinda snerti þetta samband.

Þetta eðli verufræðinnar hvíldi öðru fremur þungt á franska heimspekingnum Emmanuel Levinas (1906-1995); og raunar gekk hann svo langt að kalla hana heimspeki *ofbeldis* og *valds*. Þegar litið er yfir ævi Levinas verður afstaða hans til heimspekinnar ögn skyrari. Levinas er af litháísku bergi brotinn, en hann ólst upp í Litháen og hlaut hefðbundið gyðinglegt skólanám. Seinna gekk hann í franskan háskóla, þar sem hann lagði stund á heimspeki. Innan tíðar varð hann franskur ríkisborgari og af þeim sökum var hann kvaddur í herinn þegar Frakkland lýsti yfir stríði á hendur Þýskalands í seinni heimsstyrjöldinni. Levinas varð svo seinna handsamaður af Þjóðverjum þegar þeir réðust inn í Frakkland. Levinas missti einnig nær öll skyldmenni sín í seinni heimsstyrjöldinni. Af þeim sökum varð honum mjög hugleikið hvernig og af hverju manneskjan beitir ofbeldi.

¹² Hér er átt við *logos* sem uppsprettu skipulags í alheiminum.

Levinas er þeirrar skoðunar að verufræðin leggi byrði á manneskjuna¹³ með því að *skilgreina* hana og smætta hana niður í hugtak sitt með þeim afleiðingum að vegferð hennar um lífið verður bundin ofríki verufræðinnar. Þannig eru myndaðar lausnir sem afskræma það sem raunverulega *er*. Hugsanlega erum við öll sammála um þessa virkni verufræðinnar og sjáum strax valdið sem býr í henni. Í *Heild og óendanleika* – einu höfuðriti sínu og því sem er mest til umfjöllunar hér – segir Levinas að vestræn heimspeki hafi „yfirleitt verið verufræði: smættun á hinu niður í hið sama með milligöngu miðlægs eða hlutlauss hugtaks sem tryggir skilning á verunni“.¹⁴ Levinas hefst því næst handa við að brjóta þessa hugsun upp.

Siðfræði

Nýstárleikinn í frumspeki Levinas er öðru fremur meðferð hans og endurskoðun á hefðbundnum hugtökum innan heimspekinnar. Fyrir honum er siðfræði hin „fyrsta heimspeki“, ekki verufræði. Hér er þó ekki um siðfræði í hefðbundnum skilningi að ræða, þ.e. eitthvað í líkingu við skyldusíðfræði, afleiðingasiðfræði eða dygðasiðfræði.¹⁵ Í grein Gabriels Malenfant, „Inngangur að hugsun Emmanuel Levinas“, er þessi siðfræði skilgreind sem „orðræða sem fjallar um skilyrði þess að „hið góða“ *geti* verið að verki í manninum,“ og Malenfant bætir því jafnharðan við að slík orðræða „geti [...] ekki gert tilkall til þess að leysa úr siðfræðilegum *álitamálum*“. Ætlunin er ekki að setja fram hefðbundið siðfræðikerfi – og tilheyrandi reglusnið – sem skilgreinir hið góða og sem við getum breytt eftir. Þvert á móti hafnar siðfræði Levinas slíkum kerfum. Slík kerfi eru ofbeldisfull vegna þess að þau koma einstaklingum og tengslum þeirra fyrir „í hegðunarkerfi“. Þetta á einnig við um eðli verufræðinnar og þekkingarfræðinnar.¹⁶ En rýnum aðeins betur í þetta hugtak Levinas um siðfræðina eins og Malenfant lýsir því:

Siðfræðin *getur ekki* [...] oltið á geranda sem væri fyrirfram frjáls og óbundinn öðrum. Frelsíð sem frjáls sjálfsvera nýtur er einungis mögulegt eftir að hún hefur myndað tengsl við aðrar mannverur. Þannig sprettur frelsið úr jarðvegi

¹³ Levinas – sem og Lingis, enskuþýðandi tveggja stærstu ritverka Levinas, *Totality and Infinity* og *Otherwise than Being* – notar raunar hugtakið *karl* yfir allar manneskjur.

¹⁴ Emmanuel Levinas, *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*, þýð. Alphonso Lingis (Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969), 43. Við erum óendanleiki, en erum stöðugt að koma hvert öðru fyrir innan einhverra heilda (líkt og titill Levinas á þessu stórvirkri vitnar til um). Levinas gaf einnig út annað stórvirkni, „Öðruvísí en veran“ – en þar er komið inn á að við séum bæði verur og óendanleiki. Ekki verður farið ofan í það rit.

¹⁵ Það má sjá greinarmun á þessum stefnum í bók Páls Skúlasonar, *Siðfræði* (1990).

¹⁶ Gabriel Malenfant. „Inngangur að hugsun Emmanuel Levinas,“ þýð. Björn Þorsteinsson. *Hugur* 21 (2009), s. 145.

ábyrgðarinnar sem undir liggur. Þessi ábyrgð er hvorki afleiðing af boðorði né af því að sett er fram regla með tilvísun til samfélagsáttmála, heldur er hún viðurkenning þess tengslabundna grundvallar sem umlykur mannveruna.¹⁷

Líkt og Levinas útskýrir sjálfur, þá kemur verufræðin á undan frumspekkini og þannig „frelsi á undan réttlæti“. Þannig verður „hreyfing innan þess sama á undan skyldunni gagnvart hinu“.¹⁸ Svo frelsið er síður en svo jákvætt hugtak hjá Levinas. Frelsið er uppsprettu ofbeldis og verufræði er heimspeki valds og óréttlætis „sem efast ekki um hið sama“.¹⁹ Malenfant heldur áfram:

[...] vissulega [er] hægt að láta ógert að breyta í samræmi við ábyrgðina sem umvefur mig andspænis annarri mannveru sem kallar á hjálp. En jafnframt er ljóst að frelsi mitt til að breyta í samræmi við þessa ábyrgð, eða ekki, *veltur á þeirri staðreynnd að mér er yfirhöfuð mögulegt að heyra þetta ákall Hins.* Og sú staðreynnd að ég get tekið við þessu ákalli veltur ekki á nokkurs konar virkni af minni hálfu – Hinn gerir vart við sig í sjálfsveruleika mínum og kallar á mig að svara sér. Frelsi mitt til að velta vöngum, taka ákvarðanir og, að lokum, til að aðhafast veltur þannig á þessum upprunalegu siðfræðilegu tengslum sem öll afbrigði ábyrgðarinnar eru sprottin af; og þar er komin ástæða þess að ábyrgðin er einkenni siðfræðinnar, sem er upprunaleg og fer á undan, en frelsið er hins vegar einkenni verufræðinnar, sem er afleidd og kemur á eftir.²⁰

Mannveran stendur í tengslum allt frá upphafi. Ég stand í tengslum við Hinn áður en hægt er hrifsa okkur „út úr þessum tengslum“ og skilgreina sem ólíka einstaklinga. Frelsið og skynsemin virða að vettugi óvirkni mannverunnar „sem er til staðar í hvers kyns siðfræðilegum tengslum“. Levinas kallar eftir því að skilmálunum verði snuíð við. Verufræðin á að koma á eftir siðfræðinni.²¹

Hin siðfræðilegu tengsl og ábyrgðin eru án upphafs eða grundvallar; með öðrum orðum ómunaleg. Engu að síður liggur hin siðfræðilega ábyrgð „sjálfsveruleikanum til grundvallar“.²² Í hefðbundinni siðfræði er jafnan spurt hvað sé rétt og hvað sé rangt, hver munurinn sé, hvað ég eigi að gera og hvernig mér beri að breyta. Siðfræði Levinas spyr öllu fremur um uppruna slíkra spurninga og kýs þannig að „færa spurninguna til“.²³ Hin siðfræðilegu tengsl eru sérstæð að því leyti að þau eru „bundin hrifum og tungumáli“ og eru því grundvöllur *annarra* tengsla, svo og þess að geta gert einhverju

¹⁷ Sama rit, 145-6.

¹⁸ Levinas. *Totality and Infinity*, bls. 47. Mín skáletrun.

¹⁹ Sama rit, 46.

²⁰ Sama rit, 145-6. Mín skáletrun.

²¹ Sama rit, 146.

²² Sama rit, 151.

²³ Sama rit, 146.

skil – eða því sem *er*.²⁴ En hvernig kemst Hinn og allir aðrir til þessa upphafs, til sín sanna sjálfs?

Hinn

Levinas segir þörf á því að komast undan verufræðinni, en til þess þurfi að leita til tengslanna við Hinn. Það tekst öðru fremur í „samfund[i] tveggja mannvera augliti til auglitis“. Þessi samfundur við Hinn verður að raunverulegum möguleika *yfirlitsins* (e. *transcendence*) – þar sem „tilvist andspænis tilteknum óendantleika“ gerir vart við sig í tengslum tveggja mannvera. *Yfirlitið* vísar til þeirrar þarfars mannsins að „fara fram úr sjálfum sér“; og ganga út yfir þau líkamlegu, félagslegu og sögulegu mörk sem honum eru sett. Þessi vilji kemur til dæmis fram við ánægju og sársauka, sem hafa bein áhrif á okkur líkamlega.²⁵ Hinn opnar heim sem sýnir „ómælanlega sérstöðu hans“ sem ekki er hægt að gefa tæmandi lýsingu á. Þannig að í hverjum einasta samfundi komumst við í snertingu við óendantleikann.²⁶

Það sem hér er reynt að útskýra er einfaldlega það að sjálfsvoran hefur löngun til þess að komast frá ofbeldi verufræðinnar (*yfirlitið*) og til sín sanna sjálfs. Hún nær því með samfundinum augliti-til-auglitis við Hinn. Þannig kemst hún í snertingu við óendantleikann – hin siðfræðilegu tengsl – og finnur fyrir ábyrgðinni sem vaknar á milli tveggja mannvera augliti-til-auglitis. En þrátt fyrir þetta sérstæði manneskjunnar – óendantleika og ólysánleika hennar – erum við stöðugt að koma *Hinum* fyrir í greinargerð. Hvers vegna? Kannski höndlum við ekki þessa endalausu og ólíku samfundi sem við eигum við aðra. Það er ekki aðeins *Hinn* og allir aðrir, heldur líka þessi „sami“ *Hinn* á öðrum tínum. Hinn kemur inn í mig með augnaráði sínu, rödd og snertingu og á móti hverf ég til hans þó ég nái aldrei að þekkja hann að fullu.

Hugsanlega veldur samfundurinn okkur svo miklu hugarangri og óöryggi andspænis *Hinum* að við leitum til þess að loka hann „inni í hugtakaví“.²⁷ Með öðrum orðum: „Veran smættar allt sem er niður í hugtak sitt.“ Siðfræðin sem fyrsta heimspeki getur þannig ekki aðeins af sér ást. Ímyndum okkur einstakling úti í göngutúr, aleina og niðursokkna í hugsanir sínar – leitandi í óendantleika sínum. Í sömu andrá kallar einhver á hana og stöðvar „rás hugsana“ hennar. Á þann hátt er „glerkúla sjálfsvetu“ hennar

²⁴ Sama rit, 147.

²⁵ Sama rit, 151.

²⁶ Sama rit, 149.

²⁷ Sama rit, 150.

rofin fyrir tilstuðlan Hins sem áreitir hana. Út frá slíkri reynslu talar Levinas um tengsl okkar, mín og kunningjans, sem „*truflun* á innri orðræðu minni“.²⁸ Þessi truflun skerðir getu mína til að gera grein fyrir umhverfi mínu, þ.e. hlutunum sem viðföngum mínum – og þannig koma hughrif á borð við „skömm og ábyrgð“ upp á yfirborðið, sem leiðir hið svokallaða „yfiruppstig“ frá yfirstiginu. Það felur í sér tengsl sem gefa Hinn til kynna sem „*ofar mér*“, þar sem hann „skyldar mig til að svara sér, beina orðum mínum til sín eða eigna sér tilvist sem „eiginnafni“ fyrir mér“. Hinn þarf ekki að gera annað en að birtast fyrir framan mig. Hugtök eru óþörf að því leytinu. Hatrið getur náð því stigi að einstaklingur myrðir Hinn vegna yfirburða hans. Ég get svarað ákalli Hins á ósköp venjulegan máta, með hvers kyns orðræðu, líkamlegri eða ekki. En ég get líka ráðist á hann með líkamlegu ofbeldi – og þess vegna drepið. En af því frelsi sem verufræðin veitir okkur – að vanvirða sérstæði og óendanleika fólks með alls kyns hugtakavíum og greinargerðum – „hlýst líka möguleikinn á verstu myndum útskúfunar: rasisma, kynjarembingi, því að setja fólk undir sama hatt, og, síðast en ekki síst, striði.“ Hið sanna líf leynist því í óendanleika Hins, og það er í samfundi okkar augliti til auglitis við Hinn sem við getum komist í snertingu við hann. Þegar augnaráð mitt tengist augnaráði Hins, verðum við siðfræðilega ábyrg fyrir hvoru öðru í samfundinum. Ég vil ekki að Hinn drepi mig. Ég vil að hann elski mig. Og reyni að fá það í gegn. Annað hvort fylgjum við þeirri skyldu eða ekki. En af hverju segir Levinas að Hinn vilji komast út yfir félagsleg, líkamleg og söguleg mörk? Er óþarfí að fást við heiminn eins og hann er?

3. Margræðni

Í grein sinni „Writing the violence of time: Derrida beyond the deconstruction of metaphysics“ tekur Björn Þorsteinsson fyrir gagnrýni franska heimspekingsins Jacques Derrida á Levinas.²⁹ Líkt og Levinas segir er þörf á að frelsa siðfræðina úr greipum verufræðinnar. Yfirstigið – þessi opnum siðfræðilegra tengsla, samfundurinn og ábyrgðin – er þrátt fyrir það ávallt að verki þegar við mætum Hinum. Upplifunin sem verður af og gagnvart Hinum er ósmættanleg. Því kann það að virðast annarlegt að ljá þessum siðfræðilegu tengslum Hins orðræðu. Orðræðu sem ætlað er að leiða hjá sér og sleppa undan hefðbundnum hugtökum og merkingum. En gallinn er auðvitað sa að það

²⁸ Sama rit, 152.

²⁹ Björn Thorsteinsson. „Writing the violence of time: Derrida beyond the deconstruction of metaphysics.“ Bíður birtingar í *Blackwell Companion to Derrida* (2014).

skiptir ekki máli hvernig þessari opnun – yfírstiginu, samfundinum o.s.frv. – er lýst. Svo lengi sem henni eru gerð skil, er búið að smætta hana í eitthvert hugtak. Öll orð fela í sér einhverja veru, jafnvel orð sem eru til þess fallin að útlista eitthvað sem er ekki, líkt og orðið *tóm*; þá er eitthvað tóm, einhver er að tala um eitthvað tóm. Því er ekki annað hægt en að tala um siðfræðina sem „*verufræðilega fyrsta*“.

Auk þess hlýtur opnun Hins að vera forsenda sögu og tíma. Levinas segir enn fremur að verufræðin (og raunar fyrirbærafræðin líka) vanvirði þau djúpu tengsl sem myndast milli „annarleikans og stundleikans“ (e. *otherness and temporality*). Með það í huga er ekki undan því komist að sjá opnun Hins sem forsendu sögu og tíma. Þar af leiðandi *fljóta* verufræðin og fyrirbærafræðin í tíma- og söguleysi, úr því að þær smætta Hinn. Auk þess hefur Hinn ekkert eðli sem óendanleikinn sjálfur og þannig hefur tíminn ekkert eðli vegna þess að hann er „stöðugt settur af Hinum“ líkt og Björn útskýrir.³⁰ Með öðrum orðum verður tíminn ekki til innan verunnar, en af því má ráða að verufræðin og fyrirbærafræðin reyni sífellt að „fanga eðli tímans“.

En hvers vegna hafa þessi tengsl við Hinn – hin siðfræðilegu tengsl eða „opnun tíma og sögu“ – verið bæld niður í gegnum söguna? Mögulega vegna þess að hið siðfræðilega er „viðnám gegn hugtakamyndun“. Þannig mætti segja að öll orðræða svíki eða gangi í berhögg við opnunina gagnvart Hinum, þrátt fyrir allar sínar „góðu fyrirætlanir og einlægar tilraunir til að virða hin siðfræðilegu tengsl“. Þessi tengsl lenda undir hverjum orðræðuskaflinum á fætur öðrum.³¹ Þetta eru takmarkanir sem Levinas ræður ekki við. Öll orðræða sem hann notar, er afurð hefðar og afurð sögu og með því gerist hann sekur um að falla inn í hefðina sjálfur. Björn bendir á þennan harmleik, þar sem öll viðleitni til þess að vera tryggur hinum siðfræðilegu tengslum er enn ein „sönnun þess að þau eru ómöguleg“. En fyrir Levinas verður að vera einhver orðræða sem kemst handan verufræðinnar til hins siðfræðilega, orðræða sem streitist gegn hugtakinu. Það er ekki aðeins að Levinas telji ákveðna orðræðu vera kjarna upplifunar Hins, heldur líka – eins og sjá má með viðleitni hans í skrifum sínum – að það sé hægt að tjá „með orðum“ hin siðfræðilegu tengsl „og hið samhljóma boð“ þeirra.³² Derrida gagnrýnir Levinas fyrir að svíkjast undan því að útlista vandkvæði ritunar „með tilliti til eða í þágu hins“ – sem gerði það að verkum að hann fíll í skugga þeirrar hefðar sem

³⁰ Sama rit, 8.

³¹ Sama rit, 9-10.

³² Sama rit, 10.

hann reyndi að vinna bug á. Það skiptir raunar engu máli til dæmis hversu frumleg hugsun býr að baki myndun hugtaks líkt og úthverfu (e. *exteriority*). Þetta er hefðbundið heimspekilegt hugtak sem verður alltaf óljóst og tvírætt þó að frumleg hugsun geti „enduruppgötvað máttinn sem í því býr“. Þessi úthverfa sem um er rætt – hin óendanlega úthverfa Hins í meðfórum Levinas – lýtur ekki einu sinni að rými, þar sem rými er vettvangur þess sama, svo ráðlegra hefði verið fyrir Levinas að útlista erfiðleika þess að „endurgreypa slíkt hugtak“ (e. *re-inscribing*) fyrir það sem hann hafði í hyggju, því óhreinindi heimspekilegs tungumáls verða ekki skoluð af, sama hvað reynt er. En hvers konar móturn einkennir Hinn að mati Derrida?

Skilafrestur, afbygging og viðburður

Í grein Björns má sjá að Derrida er þeirrar skoðunar að tvíræðni (e. *equivocality*) sé „*upprunaleg* og *ósmættanleg*“, og að sú frumstaðreynd sé það sem „heimspeki verður að tileinka sér og laga sig að, hugsa og vera hugsuð í“. Það er engin ótvíræðni, enginn endanlegur hreinleiki; ekkert *ljós*, ef svo má segja, í uppsprettunni.³³ Veruleikinn er margræður. Í stuttum formála Páls Skúlasonar að heimspeki Jacques Derrida, „Að vera á skilafresti“, er leitast við að útlista helstu hugmyndir og hugtök Derrida. Að því gefnu að um einn af flóknari heimspekingum samtímans er að ræða, er ekki vanþörf á því. Það má vel vera að Derrida vilji vera flókinn, en ástæðan fyrir því er ef til vill tvíþætt, að mati Páls: Annars vegar er hún sú að það er ekki nokkur lifandi leið *til* að koma sér beint að efninu þegar við viljum ræða [...] það sem máli skiptir í lífi okkar og tilveru. Hins vegar er hún sú að við erum hneppt í andlega og efnislega fjötra sem við gerum okkur sjaldnast ljósa grein fyrir“ og beitum því „leiðum í myndunar og skáldskapar til að geta numið veruleikann.“³⁴ Hver hinn sanni veruleiki er, má heita torvelt úrlausnarefni. Staðreyndin er sú að veruleikinn er – *skynjunarlega* – mismunandi gagnvart hverjum og einum einstaklingi. Kannski ekki endilega það að *hann* birtist okkur á mismunandi hátt, heldur hvernig birtingin er fyrir okkur. Páll heldur áfram:

Aðgangur okkar að veruleikanum liggur óhjákvæmilega í gegnum miðla á borð við dagblöð, sjónvarp, hljóðvarp og myndvarp, meira að segja *tungumálið* sjálft með öllum sínum afurðum, sögum og ljóðum, líkingum og myndhvörfum. Allir þessir miðlar eru framlengingar skilningarávítanna sem eru frummiðlar veruleikans til okkar og okkar til veruleikans. Það er ekki til, hefur aldrei verið til og verður ekki til, beinn og milliliðalaus aðgangur að Veruleikanum

³³ Sama rit, 13.

³⁴ Páll Skúlason, „Að vera á skilafresti,“ *Tímarit Máls og menningar*, 55, 2/1994, 69.

sjálfum. Veruleikinn berst okkur, snertir okkur, hlær við okkur á ótal vegu eftir boðskipta- og miðlanetum sem við kunnum takmörkuð eða jafnvel engin skil á. Verkefni okkar verður því að læra á þessa miðla, leika á þá (í báðum merkingum þess orðs) til að heimta og endurheimta veruleikann.³⁵

Þetta er nokkurn veginn það sem heimspeki Derrida snýst um. En það má líka segja um heimspeki Levinas. Þeir, ásamt öðrum póst-strúktúralistum, rísa gegn þeirri vestrænu hefð heimspekinnar að koma veruleikanum fyrir í rökföstu kerfi. Þeir fara óhefðbundnar leiðir. Staðreyndin er sú að hvers konar „innlimun og endurvarp veruleikans er eintóm ímyndun: Veruleikinn rúmast hvorki inn í hugskoti okkar né í sjónvarpinu.“ Hugsanlega gera flestir sér grein fyrir þessu þegar einhver bendir á þetta, og telja þetta almenna vitneskju. En hún er gjörn á að gleymast, líkt og hún skipti engu máli. Staðreyndin sjálf verður aukaatriði, en það eru einmitt aukaatriðin sem Derrida vill draga inn í kastljósið. Þessi aukaatriði – þessir þættir veruleikans – sem „*virðast* engu skipta“ sýna takmarkanir þeirrar innlimunar og endurvarps sem við erum vön. Páll ræðir um það þýðingarmesta:

Mikilvægasta aukaatriði vestrænnar menningar er *letrið* (eða skrifmálið) sem fleytir orðræðunni áfram og er fölgjð í hinum ytri hverfulu, efnislegu táknum sem miðla hugmyndum og kenningum. [...] Sérhvert mál er gert úr ytri táknum sem standa undir hugsunum og kenningum. Án hins ytra máls væri tómt mál að tala um þekkingu og vísindi. Letrið, hið ytra tákna hvers máls, er þögul uppsprettu og umgjörð allrar mannlegrar hugsunar. Þógn þess heyrist. Hún minnir okkur á að handan allrar orðræðu og sjónvarpsmynda býr óræður veruleiki sem við, hinar hugsandi, sjáandi og talandi verur, höfum ekki enn náð tökum á. Og munum seint gera.³⁶

Með öðrum orðum er heimurinn, eða veruleikinn, gáta sem seint verður leyst. Það er erfitt að velja rétt orðalag hérna, og jafnvel bjartsýni hjá Páli að nota hugtakið *seint*. Það er líka lýsandi fyrir veruna. Letrið er einmitt hugleikið Derrida og ein helsta kveikjan að þeirri heimspeki sem hann stendur fyrir. Þannig hefur heimspekihefðin löngum skipað töludu máli æðri sess en rituðu máli. Ómögulegt er að vita hvort kemur á undan. Þetta er aðgreining í skjóli þeirrar tvíhyggju sem póst-strúktúralisminn hefur protlaust verið að afbyggja undanfarna áratugi. Það er auðvitað til marks um gagnrýna hugsun að velta fyrir sér þeim hlutum sem „ekki eru til sýnis“. Hvað er það sem *við* – hvert og eitt – skynjum, en ekki er miðlað? Ef við föllumst á, að til sé einhver óræð gáta – einhver óræð vera – innan veruleikans, er þá ekki eðlilegt að spyrja hvers alls kyns miðlar fara á

³⁵ Sama rit, 70.

³⁶ Sama rit, 70-71.

mis við? „*Hvernig veruleikann ber að*,“ heldur Páll áfram, vitum við ekki en þurfum samt að kanna, og þá hvernig honum er „miðlað í orðræðum, myndum, líkingum og táknum.“ Og það er nákvæmlega það sem fyrirbærafræðin, og heimspekin almennt, gengur út á; að sjá lífið stöðugt með nýjum augum. Helstu hugtök Derrida um viðburð (fr. *événement*), skilafrest (fr. *la différence*) og afbyggingu (fr. *déconstruction*) snúast um það „*hvernig veruleikann ber að*“. Við þurfum sumsé að skilja að „veruleikinn sjálfur er viðburður [...] Þetta að eiga sér stað, gerast, er það sem skilgreinir veruleikann.“ Veruleikinn er fortíðin, nútíðin og framtíðin. Veruleikinn er „vofukendur [og] hið voveiflega hefur átt sér stað og getur átt sér stað, hvenær sem er. Og við þurfum að búa okkur undir *hvað sem er*: Allt getur gerst.“ Messíanismi³⁷ er þannig áberandi í vestrænni menningu. Við lærum það snemma að eðlilegt sé að vonast eftir hlutum; vonin verður einhvers konar hvati – drifkraftur á vegferð okkar um lífið. Þessi trú á endurlausnara, sem frelsar okkur úr þeirri nauð sem hrjáir okkur – að hafa engin tök á veruleikanum – er „innbyggð í mannlega hugsun“. En veruleikinn er ófyrirsjáanlegur, við verðum stöðugt fyrir vonbrigðum og lærum erfiðlega af mistökum. Hvers vegna? Hér er við hæfi að rýna í hugmynd Derrida um skilafrest. Páll skilur hann sem svo að hún snúist um „skilin á milli þess sem var, er og verður,“ það er að segja, „skilin í veruleikanum sjálfum á milli fortíðar, nútíðar og framtíðar. Nútíðin ein *er*: Hún er hér og nú. Fortíðin er ekki lengur: hún er skilin eftir. Framtíðin er ókomin, en hún mun skila sér. Að endingu mun allt skila sér, - því að allt, bókstaflega allt, veruleikinn sjálfur, *er á skilafresti*: endanlegri komu hans er endalaust slegið á frest.“³⁸

Þar sem leikvöllur mætir vígvelli

Í óendanleikanum – hinum siðfræðilegu tengslum hjá Levinas – ríkir friður. Þar er hvorki stríð né fyrirbæraleika (e. *phenomenality*) að finna. Derrida er ósammála og bendir á þá orðræðu og birtingu sem fylgir stríði. Í slíkri orðræðu og birtingu er fyrirbæraleiki – og í öllum slíkum fyrirbæraleika er *skilafrestur*. Skilafrestur felur í sér „samblöndun rúms og tíma sem [og] *áframhaldandi* blöndun þess sama og hins, [...] endanleika og óendanleika.“ Þannig er ómögulegt að ætla sér að finna hreinleika og óendanleika „þess sama eða hins“ undir yfirráðum skilafrests.³⁹ Það er leikvöllur sem opnast, þar sem „sjálfið og hinn hittast“ og rugla reytum, stundleiki og annarleiki

³⁷ Óslökkvandi eftirvænting.

³⁸ Sama rit, 71-72.

³⁹ Sama rit, 15-16.

skarast og alls konar gerist án einhverrar endanlegrar niðurstöðu. Veruleikinn er slíkur leikvöllur. Leikvöllur sem verður ekki einfaldaður – í senn fullur af sorg og ánægju, í senn vígvöllur.⁴⁰ Með orðum Björns:

[...] hinn getur einfaldlega ekki verið *óendanlega* hinn fyrir Derrida, hann er alltaf nú þegar mengaður af hinu sama, og sem slíkur, í hættu í annarleika sínum. Hinn birtist aldrei sem slíkur, hann er alltaf nú þegar samblandaður í, og flæktur í, einsleikanum [*sameness*]. *Því að til að birting geti yfirhöfuð átt sér stað, verður að vera samblöndun.* Þannig að það sem birtir sjálft sig í birtingunni er [...] aldrei hinn sem slíkur, í gnægð nærveru sinnar, heldur aðeins hinn sem ummerki, aðeins ummerki hins (tvöfalt eignarfall), þ.e. samtenging [*implication*] nærveru og fjarveru.⁴¹

Það er semsé ekki aðeins um *Hinn* að ræða, heldur *hinn hins*, og aftur *hins*.

Skilafresturinn og ummerkin ríkja í heimi mengunar, sem tekur á sig alls konar myndir. Leikvöllurinn, heimurinn sem verðandi (tími/rúm), er einnig vígvöllur: slík er merkingin, og lærdómurinn, af *skilafresti*. Lærdómurinn er enn fremur sá að með sögu og fyrirbærileika – og einfaldlega nokkru sem *er* – er til eitthvað stríðskerfi. Þannig að hvað Derrida varðar hafa öll fyrirbæri í senn áhrif og hrifnæmi. Veruleikinn er í iðu víxlverkana og samfléttana og setur stöðugt á sig nýjar grímur, í hvaða formi sem er. Þar af leiðandi er ómögulegt að tala um tengslin við *Hinn* sem óendanleg, eða um óendanleika *Hins*, vegna þess að hann er ævinlega mengaður af hinu sama og því ekki hægt að hugsa um *Hinn* án *hins* sama, og öfugt. Annarleikinn og einsleikinn tengjast órofa böndum. Þannig að *hinn óendanlegi Hinn gæti ekki starfað í þessum veruleik – hann væri ekki til*. Að því leyti kemstu aldrei undan félagslegum, líkamslegum og sögulegum mörkum. Óendanleikinn er til vegna endanleikans, og öfugt. Þú kemst ekki handan birtingar. Öll birting er birting enn annarrar birtingar, og upphaf hennar er tvírætt.

Að því sögðu eru hugmyndir Levinas ekki galnar. Vandkvæðin eru þau að öll orðræða fellur inn í „svarthol“ verufræðinnar. Svo að einhvern veginn þarf að lúta verunni. En smugan er einnig í því fólgin að *smættunarstaran* (e. *reductive gaze*) getur þjónað hlutverki einhvers konar *endurmótunarstöru*. Það eru alls konar grímur, andlit, augnaráð og störur að finna í veruleikanum. Tölvuskjárinn starir á mig og hverfur inn í

⁴⁰ Björn Thorsteinsson. „Writing the violence of time: Derrida beyond the deconstruction of metaphysics“, s. 14.

⁴¹ Sama rit, 17.

mig, rétt eins og ég hverf inn í hann. Andlit Hins er víða og hefur alls konar áhrif á mannlegar verur þessa veruleika. En hvers konar áhrif er um að ræða?

Andlitið

Sú upplifun sem kemur í kjölfar samfundarins augliti-til-auglitis hjá Levinas er samhuglæg og reynist vera siðfræðileg vegna þess að það er eitthvað „ég“ sem verður vart við sérstæði sitt þegar Hinn starir á það með augnaráði sínu, sem er í senn „spyrjandi og skipandi“. Það segir „ekki drepa mig“ og sárbiður „ég-ið“ um athygli. Levinas kallar andlit Hins „truflanir“ (e. *interruptions*), enda bera þau með sér mikinn tjáningarkraft (e. *expressiveness*). Það er tjáning og máttur. En það er auðvitað vandamál að geta ekki gert grein fyrir truflunum þess öðruvísi en með hversdagslegu og hefðbundnu tungumáli.⁴² Levinas leggur *andlitið* að jöfnu við óendanleika, svo að segja, í samfundinum við Hinn. Óendanleikinn – hin siðfræðilegu tengsl – streitist svo gegn orðræðu og birtingu. Óendanleiki streitist þannig „gegn fyrirbærileika“. Óhjákvæmileg þversögn myndast hjá Levinas vegna þess að andlitið táknað einhvern fyrirbærileika og óendanleikinn sýnir sig í andlitinu. Þar af leiðandi má segja að andlitið sé valdur að öllum þeim ferlegu hugtakamyndunum sem Levinas vill forðast.

Þetta atriði gefur til kynna að *skilafrestur* – öll ummerki, öll afbygging og allt þetta leikrit sjálfss og hins – komi á undan hvers kyns greinarmuni. Hann er þessi tvíræðni, margræðni og botnlaus samhengisbrunnur allra fyrirbæra. Þannig er skilafrestur eldri en hinn verufræðilegi greinarmunur. Samkvæmt hugsun Derrida, í meðfórum Björns, er skilafrestur „formgerð-á-hreyfingu“, sem er „forsenda annarleika jafnt sem einsleika, fjarveru jafnt sem nærveru [og] hún tiltekur opnunina sem er skilyrðið fyrir því að hvaða gerð merkingar, sem vera skal, birtist“. Og án skilafrests „væri ekkert annað en gnægð – merkingar, veru og nærveru“. Það er, líkast til, *ekkert*. Nú getur andlitið – og óendanleiki þess – truflað aðrar persónur sem tilheyra verufræðilegum veruleika. Þá verður óendanleikinn í andlitinu skyndilega að taka þátt í endanlegum heimi og endar þannig á „leikvelli merkingarinnar“ og lýtur skilafresti.⁴³ „Hin þrjoska úthverfa líkamans,“ segir Björn, „fellur á andlitið og ljær því óhjákvæmilega hversdagslegan karakter“. Þessi úthverfa ber dauðann með sér. Hún kemur í veg fyrir „algeran óendanleika“ andlitsins; *Hins*. Þessi vera er umkringd

⁴² Bettina Bergo, „Emmanuel Levinas.“ Stanford Encyclopedia of Philosophy <http://plato.stanford.edu/entries/levinas/>

⁴³ Sama rit, 20.

óumflýjanlegum óhreinleika sögu og ummerkja, svo eina úrræði Levinas, ef hann vill bjarga kenningu sinni, er að sameinast þeirri vestrænu heimspekihefð sem hann hefur einmitt gagnrýnt, og taka upp klassísku tvíhyggju; „andlitið verður myndlíking fyrir sálina, úthverfa myndlíking fyrir (hreina) innhverfu“.⁴⁴ En hvernig getur andlit Hins átt samastað í jafn tvíræðum heimi og Derrida útlistar?

Vitjunarfræði

Seinna á ferli sínum lagði Derrida drög að því sem hann kallar *vitjunarfræði*⁴⁵ í riti sínu *Vofur Marx* (1990). Derrida segir veruleika *til* handan mótsagna og þversagna, sem nefnist einfaldlega „*hið draugalega*“. Vitjunarfræðin gefur þannig nákvæmari lýsingu af raunveruleika – sem heimi *skilafrests* – sem reynist hæfari til þess að heyja baráttu gegn óréttlætinu sem steypist yfir okkur með „komu hins í almennum skilningi“.⁴⁶ Vitjunarfræði er í einföldum skilningi fræði þess sem leitar á okkur. Eins og frægt er lýsti Marx því yfir að vofa kommúnismans gengi ljósum logum um Evrópu. Derrida bendir á að vofa Marx sé enn að hafa mikil áhrif í dag, hvað sem fólkí þyki um kenningar hans. Veruleikinn er semsé settur af þess konar vofum. Nútiðin á sér aðeins stað með tilliti til fortíðarinnar. Skrítnar og gamaldags vofur (hugmyndir) leita sífellt á okkur og biðja um annað tækifæri. Að sama skapi hverfum við til þeirra. Þannig á þróun sér stað (hvort sem hún er *aftur eða fram*) og breytingar taka stað. Þannig ríkir eins konar *varanleiki óvaranleikans* í veruleikanum; ekkert er til frambúðar. Allt getur gerst. Við erum sífellt að aðlaga okkur að vofu fortíðarinnar. Með öðrum orðum er alltaf eitthvað *yfirvofandi*. Andlit Hins er alltaf yfirvofandi og óvaranlegt.

Við sækjum í ólíka þætti veruleikans til að ná tökum á honum. Það að ganga í hjónaband eða að stofna fjölskyldu getur verið birtingarmynd ákveðinnar hugmyndafræði sem tryggir ákveðinn sess í veruleikanum. Sama gildir um það að vera einhleypur eða einfari. Við þráum að kynnast verunni, við þráum að þjóna henni og – með orðum Páls – “vera hjá henni um alla eilífð.” Við viljum handleika veruna, hafa hana fullkomna og örugga í vasanum. En líkt og Páll bendir á þá unir Veran sér aldrei í hugsmíðum okkar, heldur fer eitthvert annað eða felur sig í hugmyndahöllum okkar. Þá

⁴⁴ Sama rit, 21.

⁴⁵ Þetta er þýðing á franska hugtakinu *hantologie* (*hauntology* á ensku). *Hantologie* hljómar næstum eins og *ontologie* (verufræði), en það er einmitt dæmi um yfirburði ritunar gagnvart töludu máli. Björn Þorsteinsson kallaði þetta vofufræði í grein sinni „Framtíð frelsunarinnar“, en hana má finna hér:

http://www.academia.edu/5631315/Framtid_frelsunarinnar_Vandinn_ad_erfa_hid_messianiska_loford

⁴⁶ Sama rit, 23.

er aðeins eitt í stöðunni og það er að við “*qfbyggjum* [þær hallir] sem við höfum áður reist og nýtum efnið í nýjar byggingar sem við vitum ekki hvort Verunni þóknast. Og bíðum, full eftirvæntingar, hvað muni gerast næst. Hvort vofurnar muni ekki koma saman til fundar í fræðilegum húsakynnum okkar og ákveða frestinn sem okkur er gefinn til að standa skil á merkingu heimsins og lífsins.”⁴⁷

Andlit Hins er mér að eilífu órætt. Það er engin merking í því sem verður mér ljós. Heimspeki þessa skilafrests, tvíræðni, afbyggingar, vofu – er sú heimspeki sem sýnir okkur ástand veruleikans einna best. Til að öðlast einhvers konar frið, eitthvað líf án ofbeldis, þarf að tileinka sér þennan hugsunarhátt og þá meðvitund að haga sér öðruvísi. En hvernig á að bregðast við í heimi eins og þeim sem Levinas og Derrida útlista? Þó að hin siðfræðilegu tengsl séu einhvers konar upphaf (sem er upphafslaust í sjálfu sér), þá eru þau einmitt það, þ.e. upphaf sem önnur orðræða – ef til vill mengaðri orðræða – leggst ofan á. Hvernig á að takast á við þennan *Hinn* sem þróngvar mér ítrekað inn í tilveruna (eða hina annars konar tilveru)? Og að sama skapi, þar sem við erum öll Hinn, hvernig orðræðu ætti Hinn að tileinka sér, til að öðlast betra líf, í verufræðilegum og pólitískum heimi óáþreifanlegrar merkingar?

4. Pólítík félagsverunnar

Í bókinni *Judith Butler: From Norms to Politics* fer stjórnmála- og félagsfræðingurinn Moya Lloyd yfir kenningar bandaríska heimspekingsins Judith Butler. Butler hefur lengi skoðað tengslin milli ofbeldis og menningar, til dæmis hvernig menningarleg gildi segja til um hver það er sem fær að „lifa lífi sem skiptir máli“.⁴⁸ Það er Butler hugleikið að jaðarhópar, líkt og þeir sem þurfa að þola misrétti vegna kyngervis eða kynþáttar síns, fái frelsi til að lifa lífvænlegu lífi. En fyrir verða alls kyns skilmálar og staðlar sem segja til um eitthvert „rétt“ líf – svo frelsi þeirra er hamlað. Í stuttu máli segir Butler að hægt sé að vinna gegn slíkum stöðlum með því að „svara fyrir sig“.⁴⁹ Hvernig lífi lifa öll þessi „andlit“, allir þessir „*Hinn*“ – þessar sjálfsvetur og óræðu ummerkisberar sem við erum öll, hvert fyrir sig og öll saman?

⁴⁷ Páll Skúlason, „Að vera á skilafresti,“ 72.

⁴⁸ Moya Lloyd, „‘Talking Back’ – Resignification and Politics,“ *Judith Butler: From Norms to Politics* (Cambridge: Polity Press, 2007), 134.

⁴⁹ Sama rit, 133.

Pólítísk endurvinnsla: truflanir og rof

Hversu ofbeldisfull sem veran og verufræðin má vera, og sú hatursræða sem getur sprottið af henni – í hvaða formi sem hún tekur sér – þá eru að mati Butlers innifalin tækifæri í henni fyrir „ögrandi ræðu“ sem getur dregið máttinn úr hatursræðunni. Það sem hún hefur hér í huga eru ekki lög og reglur, heldur eins konar *pólítísk endurvinnsla* (e. *politics of resignification*) sem hún telur „æskilegri stjórnunaraðferð í að berjast gegn“ hatursræðu vegna þess að óstöðugleikinn – sem er innbyggður í allt tungumál – hleypir lífi í hana.⁵⁰ Með slíkri pólítík er önnur merking búin til, hatursræðan er gædd lífi. Hatursræða virkar nefnilega aðeins sem slík „vegna þess að hún vitnar í sjálfa sig“. Ef einhver myndi nota hatursyrði líkt og *hálfviti* yfir einhvern annan, þá er það meðvitund okkar um styrk þeirrar hatursræðu frá fyrri kynnum, sem gerir það að verkum að hún særir. Hatursræður hafa því eins konar *söguleika* (e. *historicity*), þ.e. sögu sem er orðin *hluti af* og hefur „myndað nútímamerkingu“ tiltekins orðs; orðið *hálfviti* safnar að sér ákveðnum einkennum sem verða orðinu eðlislægir, þ.e. ítrekuð endursögn sem gefur orðinu „mátt sinn“.⁵¹ Þess vegna þarf að gefa orðinu nýja merkingu sem gæti ef til vill afnumið skaðlegt eðli þess.

Levinas er ekki sá eini sem hefur skrifað um Hinn. Franski heimspekingurinn Louis Althusser⁵² hefur einnig reynt að henda reiður á hvað það er sem myndar sjálfsvetur. Að hans mati verður einstaklingurinn að sjálfsvetu (e. *subject*) við *truflun* frá tiltekinni rödd sem er að kalla á hana. Það er vegna einhvers konar grundvallarundirgefni andspænis „ávarpi Hins“ sem einstaklingurinn „öðlast tilvist“ (e. *one comes to „exist“*). Butler túlkar þetta þannig að þar sem sjálfsvetur eru myndaðar með tilliti til tungumáls geta þær „ekki ,verið‘ óháðar tungumáli“.⁵³ Althusser notaðist við hugtakið *fram-í-grip* (e. *interpellation*) til að lýsa ferlinu þegar ríkjandi hugmyndafræði myndar sjálfsvetur – í gegnum pólítiska og félagslega hefð og orðræðu (með því að kalla til þeirra í félagslegri samvirkni). Fram-í-grip er semsagt ferlið þar sem hugmyndafræði ávarpar hinn frum-hugmyndafræðilega einstakling og býr hann eða hana til sem sitt eigið viðfang. Svolitið eins og þegar sjálfsvetur, í skilningi Levinas, eru hrifsaðar út úr siðfræðilegum tengslum sínum og búnar til í verufræðilegu skyni.

⁵⁰ Sama rit, 110.

⁵¹ Sama rit, 112-113.

⁵² Einnig má nefna Martin Buber og Hermann Cohen.

⁵³ Sama rit, 117.

Levinas heldur því þó fram að truflanirnar geti verið af ýmsu tagi. Butler er hins vegar ekki sammála því að viðfangið þurfí *truflun* til að vera mótað sem sjálfsvera. Hægt er að mynda viðfangið án þess að það verði vart við þetta fram-í-grip – þessa truflun – pólitískra og félagslegra þátta. Enn fremur eru slík fram-í-grip möguleg þó að viðfangið neiti skilmálum þess; til að mynda þegar það afneitar fram-í-gripinu; ákallinu. Þar að auki krefst fram-í-grip ekki nauðsynlega einhvers mælanda, því það virkar vel í gegnum aðrar stofnanir, til dæmis í gegnum stjórnerfi, manntal, ættleiðingar og alls kyns umsóknir. Butler er þeirrar skoðunar að öll fram-í-grip – jafnvel þau sem að því er virðist eru ekki skaðleg – meiði, þegar þau tilnefna og mynda. Þetta er vegna þess að skilyrðin fyrir „félagslegri viðurkenningu“ eru *hefðbundin*.⁵⁴ Þegar stúlka fæðist, sem dæmi, þá er oft sagt „það er stelpa!“ og hliðstætt gildir um drengi. Þetta þjónar því hefðbundna fram-í-grips-hlutverki (e. *interpellative role*) að *vígja* hið kvenlega viðfang. Á svipaðan hátt virka niðrandi ummæli sem *vígja* viðmælandann sem óæðra viðfang; það er hvort eð er myndað með tilliti til tungumálsins.⁵⁵ Þegar einhver beitir slíkri „valdgreypingu“ (e. *violating interpellation*) er ekki verið að brydda upp á einhverjum nýjum talsmáta, heldur er þetta endursögn sem skapar tiltekin áhrif: þ.e. „viðfangið sem „visar til“ hins performatífa er um stundarsakir sviðsett sem hið síðbúna og tilbúna upphaf hins performatífa sjálfs“.⁵⁶ Með öðrum orðum: sjálfsverunni er komið fyrir innan einhverrar skilgreiningar. Þetta er auðvitað ekki fjarri hugmyndum Levinas um sjálfsverumótun. *Hinn* er nokkuð víða og tengslin við hann eru auðvitað bundin hrifum og tungumáli.

Það er hollt að spyrja sig reglulega hvaða hlutverki við gegnum í samfélaginu, hvaða hlutverk við erum sett í o.s.frv. Ef allt tungumál er hefðbundið hljótum við að falla inn í eitthvert hlutverk sem sú hefð skipar. Í öðru lagi má spyrja sig hvaða norm það eru sem leika veigamesta móturnarhlutverkið og hvort ekki sé til eitthvað slíkt í samfélaginu sem gerir það að verkum að fólk skynjar sig stöðugt sem einhvers konar *mistök*. Til dæmis félagsleg fyrirbæri eins og samfélagsmiðlar og spjallþræðir – svo eitthvað sé nefnt. Snjáldurskinna (e. *facebook*) væri þá ef til vill undirorpun skilafresti, yfirfull af óræðum sjálfsverum (ummerkjum) sem í óendanleikaleit sinni verða þáttakendur í hnattvæddri sjálfsfróun snjáldranna. Það eina sem bíður eru vonbrigðin, vegna þess að óendanleikinn er samofinn endanleikanum. Með öðrum orðum leitar

⁵⁴ Sama rit, 117.

⁵⁵ Sama rit, 118.

⁵⁶ Sama rit, 118.

mannesjan sífellt fleiri aðferða til gagnsæis og skilnings en gerist óhjákvæmilega þátttakandi í forardíki mengunar; flekkun *Hins* verður bara meiri. Popúlisminn nær nýjum hæðum þar sem spilað er á tilfinningar fólks með því að stilla upp einum hópi gegn öðrum, með það að markmiði að hrein og bein afstaða sé nauðsynlega tekin með öðrum hvorum hópnum. Kristöllun þeirrar tvíhyggju sem hér er til umfjöllunar – og nauðsynlegt er að losna undan – er fyrir vikið líklega einna tærust á þessum vettvangi í dag. Í þriðja lagi má velta því fyrir sér hvort ekki sé hægt að sporna við slíkum *trusflunum* – í almennri sjálfsverumótun – með því að tileinka sér einhvers konar *gagnrýnið fas*. Ekki eitthvert fast samskiptaform, heldur einhvern *hátt* sem gæti stuðlað að bættri velferð allra.

Það má mögulega finna dæmi um slík samskipti hjá Butler sjálfri, en þau bera keim af hinni pólitísku endurvinnslu. Hún var einu sinni spurð af barni hvort hún væri lesbía og ekki stóð á svari frá henni: „Já, ég er lesbía,“ svaraði hún. Þarna segir hún mátt spyrjandans hafa horfið og tilraun barnsins til að *greypa* hana (e. *interpellate*) sem „hlut ótta og andstyggðar“ hafði mistekist – vegna þess að Butler hafði tekið við orðbragðinu og skilað því til baka *samþykkjandi* og *endurmótuðu*. Í stað þess að taka þessu sem einhvers konar hatursræðu lítur hún á þetta sem jákvæða lýsingu á sjálfri sér og „afnemur skaðlega getu þess“. Þegar þau eiga samtal á þessa vegu, er hvorugt þeirra höfundur orðræðunnar sem þau nota; bæði eru þátttakendur í því að endurnota tungumálið sem nú þegar „hringsnýst í hversdagslegum samskiptum einstaklinga“.⁵⁷ Þessari athugasemd barnsins er tekið með sátt, en um leið snúið á þann veg að barnið virðist græða jafnmikið á þessum samskiptum og Butler sjálf. Butler viðurkennir að samskipti af þessum toga séu áhættusöm. Bæði setja þau mælandann í „verufræðilega áhættu með því að taka upp meiðandi talsmáta,“ en auk þess er „engin trygging fyrir árangri þeirra“⁵⁸.

Það eru ekki aðeins fólk og einstaklingar sem skilgreina, heldur er til stærri gerandi í þeim efnum; ríkið í krafti hefðarinnar. Máttur ríkisins til mótnar hefur „tvísýnar afleiðingar“ fyrir almenning vegna þess að sú ritskoðun sem það stendur fyrir „helgar viðföng“. Líkt og rit eru skoðuð fyrir prentun til að skera úr um hvernig og hvort þau megi prenta, er ríkið að skoða og móta einstaklinga eftir sínum stöðlum og skera úr um *hvernig* þeir mega lifa; þ.e. hverjir fá að vera sjálfsverur og hverjir skipta

⁵⁷ Sama rit, 121.

⁵⁸ Sama rit, 122.

máli. Ríkið er semsagt bæði í því að framleiða „ákveðnar gerðir“ viðfanga sem tala tungumál samkvæmt ríkjandi lögum, og í því að útiloka aðrar gerðir og þannig „neita orðræðu þeirra“.⁵⁹ Þessi skipun „segjanlegrar orðræðu“ (e. *speakable discourse*) er semsagt háttur á að ákveða hver geti verið viðfang í fyrsta lagi og hverjir það eru sem skipta máli. Og ekki er nóg með það að valdhafar ritskoði eða takmarki orðræðu, þeir búa líka til, í miðri ritskoðun eða takmörkun, „orðræðuna sem skiptir máli lagalega séð.“⁶⁰

Lækningin fyrir slæmri orðræðu, að mati Butler, er því einfaldlega „meiri orðræða“. Það er í krafti þess að endurvinna orð – ljá þeim nýja merkingu – sem slæm orðræða er útilokuð. Þannig þurfa sjálfsvetur – og allir „Hinn“ – að sýna stöðuga viðleitni til þess að afnema skaðlega getu orðræðunnar, til að mynda með meiri orðræðu í formi nýrrar merkingar. Þetta er kannski ekki spurning um það að allir fái *sömu* tækifærin til að vera eitthvað, eða verða eitthvað, heldur að allir fái *tækifæri* til þess. Það er ekki merki um gagnrýnið hugarfar að halda að hægt sé að koma með tæmandi útlistun á einhverju fyrirbæri. En þannig er pólitíkin oft; umburðarlaus rembingur. Ef til vill er gott að temja sér þann hátt í samskiptum við aðrar sjálfsvetur, þennan hinn og þessi andlit, að gefa gaum að *sagnveru orðræðunnar*, þ.e. *hvernig hún vísar í sjálfa sig og hefðina*. Það getur verið í krafti umburðarleysis þeirra sem fara með valdið að ákvarða hverjir eru hvað og hverjir það eru sem fá að lifa „lífvænlegu lífi“, þ.e. lífi sem er hlaðið skilmálum og aðeins á færi þeirra er njóta tilskilinna forréttinda; líf sem tilheyrir ekki jaðarhópi, heldur lúrir inni við miðju. Hérna er ef til vill þörf á einhvers konar vitundarvakningu og einhverjum aðgerðum, til dæmis með því að brjóta á bak þau norm er viðhalda þessari takmörkun. Það hlýtur að vera nauðsynlegt hinni gagnrýnu mannesku að átta sig á því hvað það er sem gerir henni kleift að vera „gagnrýnin“. Sú þekking, sú gagnrýna hugsun og það siðferði sem ríkir, er aldrei allra – svo gott er að valda usla og hrófla aðeins við kerfinu, hrista stoðir og koma sér og/eða öðrum kúguðum jaðarhópum inn að miðju.

Draugagangur

Sjálfsveturumótun er þá ef til vill pólitískur draugagangur í heimi verufræðilegs ofríkis – heimi þar sem fólk skiptir með sér hlutverkum draugabana og draugavaka. Þar sem fólk

⁵⁹ Sama rit, 128-129.

⁶⁰ Sama rit, 129.

vitjar vofunnar og vofan vitjar fólksins með það fyrir augum að endurvinna merkingu. Andlitið er ævinlega grímu grímu, sem verður að eilífu óræð. Í gegnum samfélagsmiðla er „réttu“ draugunum beint að okkur, með þeim afleiðingum að við vinnum meira og minna úr sömu vofunum. Til að mynda í gegnum auglýsingar. Allt er til á markaði, allt gengur kaupum og sölum þar sem auglýsendur kaupa fólkið og fólkið kaupir það sem þeir auglýsa. Nokkuð óhætt er að fullyrða um ítrekaða gegnsýringu slíks vörusamfélags sem kapítalisminn stendur fyrir. Auglýsingar eru alls staðar nálægar í fjarveru sinni (svo haldið sé tryggð við orðalag Derrida). En hvernig endurvinnum við truflanir eins og auglýsingar?

Það myndi flokkast undir skemmdarverk ef einhver tæki sig til og breytti eða eyðilagði auglýsingu, til að mynda í strætóskýli, með því að mála yfir hana eða gera sína eigin útfærslu. Listamaðurinn Banksy er einn af þeim sem hefur gagnrýnt þetta, en pólitisk ádeila er áberandi í verkum hans, sem birtist þá einna helst í veggjakroti á almannafæri. Banksy líkir auglýsendum við stórmenni sem haldi lítilmenninu í fjötrum með augnaráði sínu. Fyrir honum eru allar auglýsingar á opinberu svæði, og þar með er fólki ekki gefið neitt val um það hvort auglýsingin verði í augsýn eður ei, okkar eigin eign. Hún er „þín til að taka, endurgera og endurnota.“ Það er með öllu tilgangslaust að spyrja um leyfi, því það væri eins og að „spyrja hvort þú megin eiga stein sem einhver kastaði í hausinn á þér.“⁶¹

Fyrir nokkru var haldin ráðstefna í Reykjavík um markaðsmál á netinu.⁶² Þar flutti Bandaríkjamaðurinn Eli Pariser erindi, en hann er höfundur bókarinnar *The Filter Bubble: How the New Personalized Web Is Changing What We Read and How We Think* (2011). Í bókinni gagnrýnir Pariser upplýsingamiðlun til notenda á alnetinu, og þá einna helst þau fyrirtæki sem eru hvað mest leiðandi á netinu. Í erindi sínu hélt hann því til að mynda fram að *Facebook* og *Google* ritskoði grunlausa notendur með því að „persónusníða innihald vefsíðna“ sem þeir sækja.⁶³ Þannig er leitarniðurstöðum breytt til að endurspeglar þær skoðanir sem eru líklegri til að falla notendum í geð. Með því

⁶¹ „Banksy on advertising“, The Fox is Black, 29. febrúar 2012, <http://www.thefoxisblack.com/2012/02/29/banksy-on-advertising/> (skoðað 15. apríl 2012). Hugtakið *brandalism* er notað yfir þessa starfsemi (samansett úr *brand* og *vandalism*), en það mætti þýða sem *vöruspell* eða *vörubrenglun*. Ítarlegri umfjöllun má sjá á „*Brandalism*“, Wiktionary, síðast lagfært 26. mars 2012, <http://en.wiktionary.org/wiki/brandalism> (skoðað 15. apríl 2012).

⁶² Ráðstefna þessi, sem het Reykjavík Internet Marketing Conference 2012, var mikið til umfjöllunar í íslenskum fjölmáldum á sínum tíma.

⁶³ „Gerir Facebook okkur þróngsýnni?“, RÚV, 9. mars 2012, <http://www.ruv.is/frett/innlent/gerir-facebook-okkur-throngsynni> (skoðað 16. apríl 2012).

móti má segja að nútímatækni þrengi sjóndeildarhring fólks fremur en víkki hann – eins og oft er haldið fram. Mikilvægt er að sporna við þessari starfsemi svo fjölbreytnin verði ofan á, svo hægt sé að upplifa aðrar skoðanir, hvort sem þær ögri eða ekki. Usli er, sem fyrr, af hinu góða. Það er semsé ótrúlega mikið vald fólgis i því að móta það hvernig aðrir móta sig. Hinn er ljóslega að einhverju leyti alinn á þróngsýni. Það þarf að valda usla, gera öðruvísí, endurvinna merkingu.

5. Lokaorð

Í þessari ritgerð hef ég gert grein fyrir kenningum Levinas um Hinn. Í meðfórum Levinas er Hinn – og andlitið – einhvers konar gátt sem opnar heim áþreifanlegrar merkingar. Heim sem er handan þeirrar birtingar sem verður til í verufræðilegum heimi. Fyrir Levinas er hér um sanna tilvist að ræða. Upprunalega var mannlegt samband, sem er undanfari allra mannlegra samskipta. Ábyrgð, réttlæti og friður einkenna þetta samband öðru fremur. Í Hinum er hinn sérstæði óendanleiki sem engin kví nær utan um. Þvert á þetta lifum við í heimi ofbeldis og valds þar sem hver á fætur öðrum er skilgreindur og mótaður í verufræðilegum veruleika.

Derrida gagnrýnir Levinas fyrir þá tvíhyggjuhneigð sem birtist einna helst í leit hans að „hreinum“ óendanleika. Þversagnar gætir til að mynda hjá Levinas þegar hann leggur óendanleika að jöfnu við andlitið, en ekki fyrirbæraleykann í sjálfum sér. Það er óhjákvæmilega einhver fyrirbæraleyki í andlitinu – eins og við þekkjum það í hefðbundinni orðræðu og mynd. Þess vegna leggur Derrida til að uppruni alls sé eins konar tvíræðni, úr því að ekki er hægt að komast til botns í neinu. Hinn hjá Derrida er aldrei eingöngu Hinn. Hinn er til vegna hins sama, líkt og óendanleikinn er til vegna endanleikans og úthverfan er til vegna innhverfunnar. Orð vísa í andstæður sínar, sem gera þau að veruleika. Vitjunarfræðin tekst þó á við hverja þá þversögn sem Derrida gæti lent í sjálfur, einfaldlega vegna þess að hún er handan þversagna. Þar lúrir draugalegur veruleiki. Sjálfsverumótun er þá í einhverjum skilningi ekkert annað en draugagangur. Með því móti er Hinn að vitja drauga og draugar að vitja Hins, með þeim afleiðingum að andlitið verður okkur að eilífu þrungið vofum. Alls konar hugmyndafræði býr í þessum vofum – enda kemur andlitið ekki fordómalaust að borði, líkt og óendanleiki Levinas gefur til kynna.

Þannig er hvers kyns orðræða veruleiki eða hugmynd um það sem við getum sagt um reynslu okkar. Levinas er með hugmynd um forskilvitlegt samhuglægt samband sem kemur á undan öllum öðrum samskiptum. Derrida segir þessa hugmynd ómögulega. Það er engin leið til að losna við andlitið úr samféluginu, andlitið er ávallt óáþreifanlega *yfirvofandi*. Við erum verur í viðjum. Með öðrum orðum er fyrirbærafræðileg reynsla ómöguleg. Þú kemst ekki handan birtingar. Þess vegna leituðum við til kenninga Butler um þá óáþreifanlegu móturn sem á sér stað.

Hvað býr á milli línanna? Hver er lausn Butler? Hugmynd Levinas reyndist ófullkomin. Það þarf að valda einhvers konar usla, snúa taflinu sér í hag. Í því einu að hitta einhvern í fyrsta skipti er enginn slíkur usli fólginn. Butler er að einhverju leyti með raunhæfari orðræðu til að takast á við samfundinn við Hinn. Það er líka líkt og hún taki upp hugmyndina um vofurnar og fari að veiða og vekja drauga, á víxl, eftir því hverjar henta best. Hinn – og þar sem við erum öll þessi hinn – mótar okkur eflaust á sérstæðari hátt en margt annað, og þá helst vegna stingandi augnaráðs og tjáningar andlits hans. Það sýnir sig einna best í tungumálinu hvers konar áhrif og vald andlitið hefur yfir okkur. Alls kyns óformleg orðasambönd og slanguryrði gefa þetta til kynna. Stundum er talað um að taka sig saman í andlitinu, eða að bjarga andlitinu, í þeim skilningi að herða sig og sjá virðingu sinni borgið. Auk þess er hugtakið sjálft gott. Það er eitthvað *lit* andspænis okkur. Í andlitinu hvíla auglit, útlit, eftirlit, innlit, tillit, viðlit, endurlit og margar fleiri gerðir.

En að því sögðu þá erum við öll þessi *Hinn* og óneitanlega hafa andlit okkar *hinna* mikil áhrif á hvort annað. Hvernig á þá að fást við þann óáþreifanleika merkingar sem Derrida lýsir? Hvernig vegrar okkur í samfélagi með *hinum*? Mögulega einmitt með því að endurvinna merkingu í sífelli, ljá hefðbundinni orðræðu nýjan búning. Levinas var í einhverjum skilningi einmitt að því, enda bera Butler og Derrida mikinn hlýhug til heimspeki Levinas.⁶⁴ Að endingu snýst þetta ekki um að komast að hinum hreina uppruna eða sannleikanum um okkar veru sem sjálfsverur, heldur að halda andliti í heimi mengunar og draugagangs, þar sem *hreinlega* allt tengist í skurðpunktí

⁶⁴ Að vísu fellur Butler sjálf í pytt tvíhyggjunnar þegar hún skipar tungumáli æðri sess en líkama í bók sinni *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990. Auk þess segir hún einkavettvang koma á undan opinberu rými, í gagnrýni á Hönnuh Arendt í erindi sem hún flutti við viðtöku Adorno verðlaunanna nýlega. Það að halda lífi kemur á undan því að lifa góðu lífi. Sjá í Judith Butler, „Can One Lead a Good Life in a Bad Life?“ in: Radical Philosophy. Adorno Prize Lecture, 11. september, 2012. Útgefis í nóv/des 2012.

óhreinleikans. Líkt og Merleau-Ponty bendir á er heimspekingurinn ætíð á byrjunarreit. Það er ástæðulaust að finna einhvern greinarmun á hinu raunverulega og hinu ímyndaða. Merleau-Ponty segir helsta ávinnung fyrirbærafræðinnar vera sameiningu hug- og hluthygjunnar í hugtaki sínu um heiminn eða rökvísina, þ.e. skörun sjónarhorna og samfléttun skynjana, sem staðfesta hver aðra í skurðpunkti og geta af sér merkingu. Heimurinn er hafinn yfir allar lausnir. Það að iðka heimspeki felur í sér að læra upp á nýtt að sjá heiminn. Það er í raun og veru það sem bæði Levinas og Derrida vilja sjá. Báðir gagnrýna í einhverjum skilningi áþrefanlega merkingu, bara hvor með sínum hætti. Levinas er heldur ekki ómeðvitaður um þá mótn sem á sér stað í veruleika verufræðinnar. Hann kýs raunar bara að flýja hann. Taka má *heilshugar* undir það með Levinas að ekki er (eða á að vera) hægt að skilgreina Hinn – í honum býr einhvers konar óræður óendanleiki. Vitjunarfræði Derrida bendir enn fremur á þá staðveru eða staðvofu sem umkringir okkur og sækir að okkur úr öllum áttum. Pólítisk endurvinnsla verður einfaldlega yfirlýsing í slíkum heimi – lítið andóf – sem segir „hér er ég!“

Heimildaskrá

- Bergo, Bettina. „Emmanuel Levinas.“ Birt 3. ágúst 2011,
<http://plato.stanford.edu/entries/levinas/> (20. apríl 2014)
- Björn Þorsteinsson. „Hvað er fyrirbærafræði?“ Birt 26. febrúar 2008,
<http://www.visindavefur.is/svar.php?id=7104> (12. janúar 2014)
- Björn Þorsteinsson. „Villingurinn og lýðræðið: Um *Voyous* eftir Jacques Derrida.“ *Hugur* 15 (2003): 225–239.
- Butler, Judith. „Can One Lead a Good Life In a Bad Life?“ *Radical Philosophy*. Adorno Prize Lecture, 11. september 2012. Birt í nóv/des 2012.
- Henry Alexander Henrysson og Páll Skúlason. „Gagnrýnin hugsun.“ Óútgefið kver.
- Lawlor, Leonard. „Jacques Derrida.“ Birt 19. mars 2014,
<http://plato.stanford.edu/entries/derrida/> (22. apríl 2014)
- Levinas, Emmanuel. *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969.
- Lloyd, Moya. „‘Talking Back’ – Resignification and Politics.“ *Judith Butler: From Norms to Politics*. Cambridge: Polity Press, 2007, 107-133.
- Malenfant, Gabriel. „Inngangur að hugsun Emmanuel Levisnas.“ Þýð. Björn Þorsteinsson. *Hugur* 21 (2009): 144–156.
- Merleau-Ponty, Maurice. „Formáli að *Fyrirbærafræði* skynunarinnar.“ Þýð. Björn Þorsteinsson, Jón Laxdal Halldórsson og Páll Skúlason. *Hugur* 20 (2008): 113–126.
- Páll Skúlason. „Að vera á skilafresti.“ *Tímarit Máls og menningar*, 55, 2/1994, s. 69–72.
- Páll Skúlason. „Ritgerðin endalausa – eða vandinn að komast inn í Derrida.“ Þýð. Haukur Már Helgason og Björn Þorsteinsson. *Hugur* 17 (2005): 118–127.
- RÚV. „Gerir Facebook okkur þróngsýnni?“ Birt 9. mars 2012,
<http://www.ruv.is/frett/innlent/gerir-facebook-okkur-throngsynni> (skoðað 16. apríl 2012)
- Sigríður Þorgeirs Þóttir. „Meginlandsheimspeki og rökgreiningarheimspeki: Um *Continental Philosophy* eftir Simon Critchley.“ *Hugur* 15 (2003): 216–224.
- The Fox is Black. „Banksy on advertising“ Birt 29. febrúar 2012,
<http://www.thefoxisblack.com/2012/02/29/banksy-on-advertising/> (skoðað 15. apríl 2012)
- Thorsteinsson, Björn. „Writing the violence of time: Derrida beyond the deconstruction of metaphysics.“ Bíður birtingar í *Blackwell Companion to Derrida* (2014).